

SOMOGYI MŰZEUM

9.

A KERÉKI FEHÉRKŐ VÁR
TÖRTÉNETE

SOMOGYI MŰZEUM FÜZETEI

Kiadja a Rippl-Rónai Múzeum

Kaposvár, Postafiók 70.

Szerkeszti: Takáts Gyula

1. A RIPPL-RÓNAI MŰZEUM ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSAINAK VEZETŐJE
2. A SOMOGY MEGYEI MŰZEUMOK RÉGÉSZETI ADATTÁRA
3. A SOMOGY MEGYEI MŰZEUMOK, EMLÉKMŰZUMOK ÉS KIÁLLÍTÁSOK VEZETŐJE
4. FEHÉR ERZSÉBET: JÓZSEF ATTILA KIÁLLÍTÁS BALATONSZÁRSZÓN
5. KÁVÁSSY SÁNDORNÉ: RIPPL-RÓNAI A SOMOGYI SAJTÓBAN
6. DR. DRAVECZKY BALÁZS: A SOMOGY MEGYEI MUZEOLÓGIAI KUTATÁS TÖRTÉNETE
7. KNÉZY JUDIT: A HEDREHELYI GÖLÖNCSEK (A SOMOGY MEGYEI FAZEKASKÖZPONTOK TÖRTÉNETÉBŐL)
8. DR. HOSS JÓZSEF: HALÁSZAT, NÁDARATÁS ÉS TÁPLÁLKOZÁS EGY NAGYBEREKI KÖZSÉGBEN (SOMOGYSZENTPÁL)

KOPPÁNY TIBOR — SÁGI KÁROLY

A KERÉKI FEHÉRKŐ VÁR
TÖRTÉNETE

1967

Dornyay Darnay Béla emlékének

Lektorálta

Dr. Kanyar József

BEVEZETÉS

A Somogy megyei Kereki község délnyugati végén, a Levelesi erdő előreugró dombfokán öreg vár romjait találjuk. A második világháborúig a Satzger család vadaskertje volt ez az erdő, az érdekes romokkal nem sokat törődtek. Annyira nem méltatták figyelemre, hogy az első világháború után a vár építőanyagából falazták fel a közelben épült vadászkastélyt. A második világháború harcai a föld színéig letörölték ezt a kastélyt, amelynek építése annyit ártott a nagymultú várnak.

A második világháború után a Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala dr. Dornay Darnay Bélát kérte fel a törmelékkel borított, bokrokkal-fákkal benőtt rom kitisztítására, Dr. Dornay Darnay Béla ezt a nagy fáradságot igénylő munkát idős kora ellenére elvégezte, sőt még arra is tudott időt és lehetőséget szakítani, hogy a környék múltjával kapcsolatos gyűjtéseket végezzen. Munkanaplójában rögzített eredményeit a vár történetének összeállításánál jól fel tudjuk használni. Ugyancsak munkanaplójában említi, hogy megírta a vár történetét is. Ezt a kéziratot sajnos nem ismerhetjük.

Dr. Dornay Darnay Béla munkája nyomán világos lett, hogy a vár építészeti részei aggasztó állapotban vannak, megmentésük érdekében gyors beavatkozás szükséges. A műemléki állagmegóváshoz szükséges feltárások költségeit a Somogy megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala biztosította, az ásatásokat 1961-ben és 1962-ben dr. Sági Károly végezte el. A feltárások csak a műemléki helyreállításához szükséges részekre tértek ki, a vár ásatása közel sem tekinthető befejezettnek. Az ásatás ilyen formájában is gazdag lelet-anyagot eredményezett és a vár múltjához pár hasznos megfigyelést adott. A kiásott leletanyag a keszthelyi Balatoni Múzeumba került. Ez a kis füzet természetesen nem teszi lehetővé a leletanyag részletes publikálását, itt csak a leglényegesebb darabokra és az ásatás eredményeire hivatkozhatunk. A leletanyag feldolgozását az Archeologiai Értesítőben végezzük majd el.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1962-ben és 1963-ban elvégeztette a vár helyreállítási és állagmegóvási munkálatait, Koppány Tibor építészmérnök tervei alapján.

Az ásatás és műemléki helyreállítás során talált régészeti növénytani anyagot Füzes F. Miklós múzeológus gyűjtötte össze. Eredményeire szíves közlése nyomán hivatkozhatunk mostani munkánkban. A növénytani anyag részletes ismertetését Füzes F. Miklóstól várjuk.

Keszthely—Budapest, 1966. december hó.

«

Koppány Tibor
Sági Károly

I.

KEREKI MŰLTJA

A Dunántúl észak-somogyi részének Balaton és Kapos folyó völgye közti területét Külsősomogy néven ismerték valaha. A Tihanyi félszigettel szemközt, a somogyi parton épült Balatonszántódtól szinte nyílegyenes út indul délnek és átszeli az egész Külsősomogyot, Baténál érve el a Kapos völgyét. Ha Balatonszántódtól elindulunk ezen az úton, a gótikus templomáról nevezetes Kőröshegyet érjük, majd eljutunk az összeszűkülő völgyben, hosszan az út mentén épült Kerekibe.

Ennek az útnak a vonulatát a kőröshegy—pusztaszemesi völgy jelöli ki, amely széles völgytalppal kapcsolódik a Balatonhoz, éppen Tihannyal szemben. Ez a völgy Kogutowicz Károly vizsgálata szerint több, párhuzamos völgygel egyetemben a földkéreg törésvonala mellett keletkezett.

A kőröshegy—pusztaszemesi völgyben már az őskorban út alakult ki. A Balaton földrajzi alakulása három természetes átkelőhelyet biztosított: a Zalavárhoz tartozó Balatonhidvégnél, a keszthelyi Fenékpusztánál és Tihanynál. A tihanyi—balatonszántói átkelő veszprémi oldalán találjuk a tihanyi óvár őskori földsáncait, a somogyi oldalon meg az átkelőhöz kapcsolódó völgytalp szélein a földvári és zamárdi őskori földvárak vigyáztak az átkelő biztonságára. Ahol az átkelőtől délnek vezető út eléri a Kapos folyó völgyét, találjuk a szalacscai domb híres őskori földvárát. Nem véletlen, hogy a szalacscai földvár egyik legjelentősebb őskori és római kori régészeti lelőhelyünk.

A tihanyi—balatonszántói átkelőtől délnek vezető út mellett már az őskorban a telepék láncolata keletkezett. Kerekiből egy nagy átfúrt őskori kőbaltát és későbronzkori péceli kultúrához tartozó edény cserepeit szerezte meg az Országos Történelmi Múzeum.

A magyar államalapítás után is fontos szerepet játszott az őskorban kialakult út. Glaser Lajos okleveles adatai szerint a veszprém—szlavóniai út az, amely a tihanyi révnél kelt át a Balatonon, majd Kőröshegy, Kereki, Bálványos, Kapoly, Zics érintésével haladt le délnek. Az út vonalán ott, ahol a széles völgytorok dombok közé szűkül, alakult ki Kereki község.

Kereki első okleveles említése 1193-ból ismert. III. Béla király megerősítette a János lovagokat korábban nyert adományaikban. Birtokaik közt szerepel Querequi is. III. Béla uralkodásának első éveiben a lovagrendet tekintette legfőbb támaszáinak s nem is maradt hálátlan a rend iránt. Kereki a székesfehérvári rendház tartozéka volt. 1229-ben már a székesfehérvári káptalan birtoka.

1333-ban, 1334-ben és 1335-ben Kereki papja Miklós, aki ötven-ötven kis dénárt fizetett pápai tized fejében. A XIV. század elején Kereki tehát plébánia már. Rómer Flóris még látta a múlt század második felében a község elpusztult román ízlésű templomának romjait. A templom alapfalait 1878 táján bányászták ki, amikor emberi csontokat is találtak.

A mai községtől keletre, a dombtelepen állott Kereki régi temploma. Felszíni nyomai nincsenek már, csak vakolatfövedékek, téglamálladék és emberi csontrészek utalnak helyére. 1959-ben Dornyay Darnay Béla két árpádkori hajfűrtkarikát szerzett meg, melyeket az említett templom körüli temetőből mosott ki a víz és sodort le Kötél Józsefék udvarába. A templom és a körülötte kialakult temető helyét ásatással nem lenne nehéz meghatározni. Ez annál érdekesebb lenne, mert a község neve valószínű a templom alakjával függ össze és ez a korai templom, amely jóval az első ismert írott említés előtt keletkezhetett, köralaprajzú lehetett.

Nagy Lajos itáliai kapcsolatai nyilván fellendítették a veszprém—szlavóniai út forgalmát és megnövelték szerepét is. Ez természetesen kedvezően hathatott az út mellett kialakult települések életére, de veszélyeket is rejtett magában. Mária királynő (1382—1397) uralkodása idején a lázadás és pártütés napirenden volt. Főleg Horvátország, a nőuralommal elégedetlen főurak fészke, akik ellen 1382-ben Bessenyei János veszprémi főispán vonult haddal. Ez a hadjárat vidékünkön haladt át. Lehet, hogy ezzel kapcsolatos az a zamárdi pénzlelet, melyet Piller Dezső tanár gondossága mentett meg számunkra. A lelet 122 db Mária ezüstdénárból áll. Az értékes leletet a keszthelyi Balatoni Múzeum őrzi.

1451-ben Kis- és Nagykerékiről olvashatunk már, a település lélekszáma tehát növekedett.

1467-ben Kis- és Nagykeréki Enyingi Török Péter birtoka, melyeket 1495-ben a Báthoriak kaptak meg. Báthori András 1530-ban itteni birtokait Perneszi Ferenek adta el.

Amikor a török 1543-ban Palotát (mai Várpalotát) elfoglalta, hamarosan hatalmába kerítette a Balaton Siófok körüli részeit is, majd 1552-ben Veszprém elfoglalásával kísérletet tett a tó

keleti részeinek teljes megszállására. Ez nem sikerült, a veszprémi részeket nem sikerült biztosítani, a somogyi részekben azonban tartósan be tudott rendezkedni. Kereki 1551-ben a fehérvári szandsák (kerület) kőrösi (kőröshegyi) nahiejéhez (bírószéki terület) tartozott.

A kőrösi nahiekból 1551. szeptember 29-én készült összeírás szerint a következők voltak arabadsíúk, azaz igás napszámra kötelezettek:

Szeroda, azaz előljáró: Balog Benedek. Keze alá tartoztak: Kocsai Máté, Tót Imre, Simon Mihály, Filér Benedek, Somogyi Lukács, Ketske Gregor, Szalger Tamás, Kovács Bálint, Kanó Benedek, Péter László, Vörös Pál, Mészáros Ambrus, Bagocsi Péter, Szárca Gábor, Szál Márton, Márta Benedek, Simon Bálint, Pápdí István, Szakál Benedek, Pap Albert, Varga Péter.

Különböző fuvarokat, ágyúk, hadianyagok, élelmiszerek szállítását látták el ezek a kocsisok, akik ezen természetben tett szolgáltatásaikért adókedvezményben részesültek. Így érthető Ormányi Józsa sümegi várkapitány 1562-ben kelt levelének részlete: »...valahol a Balaton mellett faluk vannak, minden faluból elmentek immár az kocsik Fejérvárra.«

Szerekhorok, azaz gyalognapszámra kötelezettek is voltak a kőrösi (kőröshegyi) nahieban. Ezek a gyalognapszámra kötelezettek a kincstár számára végeztek különböző kétkézi munkát. A nem szolgált lakossággal szemben adókedvezményben részesültek. Az ugyancsak 1551 szeptember 29-én kelt összeírás szerint a kőrösi nahieban négy munkáscsoportot szerveztek, Tót László, Tári János, Tót Tamás és Torma István előljárók keze alá. 59 munkás tartozott a négy csoportba.

A munkaszolgáltatásra kötelezettek közt nyilván kerekiek is voltak. Kereki 1563-ban a török kincstári adólajstrom szerint tizenkét adóköteles házból állott. Ekkor a koppányi szandsákhöz tartozott már. 1573—74-ben tizennégy adóköteles házat írtak itt össze, felsorolva a családfejek neveit is. A nevek a következők: Fábján György, Kelemen Benedek, Szilós Benedek, Tóth Balázs, Szabó János, Somogyi Péter, Pap Miklós, Tót Bálint, Simon Balázs, Veres Gergely, Máros Ambrus, Bodogi Tamás és Vámos Albert. 1580-ban tíz házat írtak Kerekiben össze.

A török a XVI. században erődítményt épített Szemesen, Karádon, Endréden és Koppányban. Siófokon csak később, a XVII. században épült az a nagyméretű erőd, melyről későbbiekben szólnunk majd. A tihanyi végvár kapitányainak legfőbb gondja a török terjeszkedés kezdeti időszakában, hogy a szántódi átkelő előterepében újabb erősség alakítását megakadályozzák.

Takaró Mihály tihanyi kapitány írja magyar nyelvű levelében 1557. március 22-én Nádasdy Tamásnak: »Továbbá ezt is írhatom Te Nagyságodnak, hogy minap mentem vele átal Saághvárra egy kastélyra és valami nyolc töreket szorítottam vele benne...« Takaró Mihály 1558. július 7-én kelt leveléből megtudjuk, hogy Ságvár templomából alakított várat a török: »Mostan egyéb újságot nem írhatok Te Nagyságodnak, ez el mult Vasárnapra virradóan Somogyba mentem vala átal uraimmal egyetemben, Saághvárat az törekek egy szentegyházat erősejtenek vala meg, melyben régtől fogva laktanak. Reájuk itek, istennek akarattából mingyárást megvettem vala tőlek...«

Ez a ságvári rajtaütés csaknem rosszul végződött. Endréden (mai Balatonendréd) török vár volt, melyben 1558 október 13-án készített összeírás szerint Tur Ali aga parancsnoksága alatt 41 Szerémségből, Boszniából és Hercegovinából toborzott katona szolgált. Hüszsein agának 33 embere volt, zvonnikiak, szerémségi és ozoraiak. Mohamed Ahmed agának zvonniki és szerémségi szerbekből 22 embere volt. Az együttesen 100 emberből álló endrédi őrség híret vette Takaró ságvári rajtaütésének, ellene indult. Takaró — nyilván kiküldött figyelői által — értesült az endrédi jöveteléről, így a műveletet teljesen nem is tudta befejezni. Ami értékét és lovát a töröknek össze tudta szedni, magával vitte, a templomba szorult török alá tüzet gyújtatott és sietve visszavonult hajóihoz, amik nyilván Balatonszántódnál várhatták. »Azonban a kőröshegyi törekek is előnkbe érkezének, az hajónkba szállánk az vízre előttek. Az törekek harcra lovát talláltók vala az szentegyházban, azokat a hajók mellé kötöztetem, úgyhozánk által. Az törekek a víz mellett egy egész mély földig késértének, ők is lőttenek, mi is őket.«

A tihanyiak valamelyik hasonló beütése során kerültek a Balaton vizébe azok a XVI. századi magyar fegyverek, melyeket 1863-ban találtak csomóba rozsdásodva, amikor az alacsony vízállás következtében Balatonszántódnál területek kerültek szárazra. A Balatonfüredi Napló, melyben ezt az érdekes hírt találtuk, a lelet pontos rajzát is közli.

1564-ben Perneszi Farkasé Kereki. Permeszi katona volt, Babócsa kapitánya, kinek pár szép magyarnyelvű levele maradt ránk. Ezekben természetesen szó sem esik Kerekiről, hiszen ottan birtoklása névleges csupán. A török a hódolt vagy meghódított földeket saját jogrendje szerint osztotta fel. A föld egy része kincstári birtok lett, a nagyobb részt zsold, vagy illetmény fejében a katonai és polgári tisztviselők kapták. A kapott birtok szolgálati illet-

mény volt a töröknél, melynek haszonélvezete a szolgálat idején tartott csak.

A hódolt területek adózását és szolgáltatásait szigorú rendelkezések szabályozták. Ennek érdekes példáját Keszthely esetében említhetjük. A keszthelyi jobbágyok, hogy megszabaduljanak a török veszélytől, magyarnak is és töröknek is fizették az adót. 1651-ben a keszthelyiektől a komrai (komárvárosi) palánk kapitánya az előírt 12 kara gurus helyett 40-et követelt. A keszthelyiek a budai basához fordultak védelemért. A basa által aláírt okirat magyar fordításából idézünk: »Most 40 gurus fizetésének kötelezettségével zaklatván őket a cs. kincstárban őrzött részletes deftert megtekintettük s abban is 12 gurust találtunk feljegyezve. Már előbb is küldtünk volt egy diváni tezkerét azon ügyben, hogy a jobbágyok nagyobb fizetésekkel ne zaklattassanak, de eredményt nem értünk el. Most újból küldünk Budáról egy diváni temeszüköt s meghagyjuk, hogy ezután a régebben kivetett 12 gurusnál ne követelj a szegény rájáktól s ha a meghagyásunkat figyelmen kívül hagyva őket ezután is zaklatnád, a felelősség téged fog terhelni. Tehát engedetlen ne légy, különben megbánod.« Ez a szigorú jogrend természetesen kedvező volt hódolt területeink jobbágyság számára. Ezt így fogalmazza meg Fekete Lajos: »Valószínű, hogy a jobbágyság nagy tömegei, az új hatalom szerveivel ritkán kerül-
vén érintkezésbe, a török fennhatóságban nem annyira lelki problémákat, mint inkább csak gazdasági kérdést láttak és ahhoz a viszonyok kívánalmi szerint igazodni igyekeztek.« Pontosan ez a gazdasági igazodás az, ami visszatetszést szült a magyar területek katonai vezetőinek szemében. Ezt így összegezi Ormányi Józsa sümegi kapitány 1561. május 21-én kelt, Nádasdy Tamás nádorhoz intézett levelében: »Amint én régtől fogva eszembe vettem kegyelmes uram, az tereket közenséggel Magyarországon az hódolt népek tartják és éltetik mindennel, mert valamit tud gondolni és kérni az terek, mindent beviszen az hódolt nép neki, annak fölet-
te az hódolt nép annyira az terekhez attá magát, hogy az önmaga vérért keresztvényt az tereknek beárullya, és minden kémséggel tartja az tereket.«

Mi egy kis vidéki falu életével foglalkozunk itt, túl meszszenő következtetést nem akarunk levonni. A magyar földesúri jogrend felelőssége még így is kiderül azonban. Ennél is súlyosabbnak látjuk azt, hogy a magyar területek katonái ellenséget láttak a hódoltság magyar jobbágyaiban és ellenségként is pusztították őket. Kereki, mint említettük, a tihany-szántódi átkelőtől délnek vezető út mentén épült, a Balatontól mintegy 7 kilométerre. Magyar betörés könnyen elérhette tehát. Ilyen betörések során

pusztult el Kereki román ízlésű temploma, szakadt le a kőrös-hegyi gótikus templom mennyezete és pusztult el az a román ízlésű templom is, amelynek alapfalai a kőröshegyi homokbányában húzódnak meg. Egy 1609. évi összeírás szerint Szántód és Zamárdi is »puszta faluk«.

Mikor történt mindez, nagy vonalakban meghatározható. Kerekiben, mint említettük, 1580-ban még tíz házat írtak össze, az élet töretlen tehát itt. A pusztulás idejére az a nagy pénzlelet tudna közelebbi feleletet adni, amely Kerekiben került elő a második világháború után, az úgynevezett Méhesi dülöben, a várrommal szemközti domboldalon. A lelet sajnos elkallódott, csupán két szép ezüst tallért tudott megszerezni Dr. Dornay Darnay Béla a keszthelyi Ballatoni Múzeum számára. A fiatalabbik darabot 1570-ben verték, amiből sajnos nem tudunk következtetni.

Talán összefügg Kereki és a környék pusztulásával az is, hogy a magyar jog nem vette figyelembe a török hódítást és a hódoltsági falvakat úgy kezelte, mintha azok még mindig hatalma alá tartoznának. Emeltettük már Keszthely esetét, amely soha török kézen nem volt és jobbágysai mégis fizették az adót a töröknek is, magyarnak is, hogy életüket, vagyonukat biztosítsák. Sümeg, Csobánc, Zalavár, jobbágysai és még bizonyára sokan mások, hasonló módon jártak el. A hódolt területek magyarjai természetesen fizették a töröknek járó adót, biztonságuk érdekében, viszont vállalták a magyar adóterheket is. Így érthető, hogy Kereki 1598-ban és 1599-ben a tihanyi vár tartozékai közt szerepel 5 zselérházzal, ugyanakkor a veszprémi püspöké volt 4 ház. Kereki nem szerepel már a tihanyi vár 1609. április 29-én összeírt tartozékai között, pusztulása tehát 1599. és 1609. között következett be. A koppányi szandsák 1631. évi összeírásában sem találjuk meg a falu nevét.

1665-ben Perneszi János eladta kereki birtokrészeit Salomváry Jánosnak. A hódolt részek magyar földesurai, amennyiben fegyverrel nem tudták jobbágaikból pénzt kicsikarni, nem sok hasznát látták birtokaiknak. Biztosítani kívánták azonban a birtokhoz való jogukat, hogy a török kiverése esetén újból élvezhessék azt. Ilyen jogbiztosítással függött össze az a tanúkihallgatás is, melyet Bucsányi Márton Somogy megyei szolgabíró és Fekete Lázár Somogy megyei esküdt 1612. február 24-én Keszthelyen tartott Lengyel János kérésére, a török által megszállt somogyi Kápolya, Endréd, Lullya (ma Balatonlelle) és Szamárd (ma Zamárdi) faluk tulajdonjogát illetően.

1695-ben Perneszi Zsigmond eladta kereki ingatlanait Ba-

bócsay Ferencnének, született Perneszi Annának. Kereki nagyobb birtoktestei 1710—1733 között a Pernesziek kezén voltak.

A község ma is álló templomát Tallián Boldizsár építtette 1830-ban.

1835-ben Kereki a Tallián, Csapody és Baranyay családok birtoka. Tőlük vette meg a falut 1849 után Satzger Keresztély. A felszabadulásig a Satzger család Kereki földesura.

II.

FEHÉRKŐ VÁRÁNAK TÖRTÉNETE

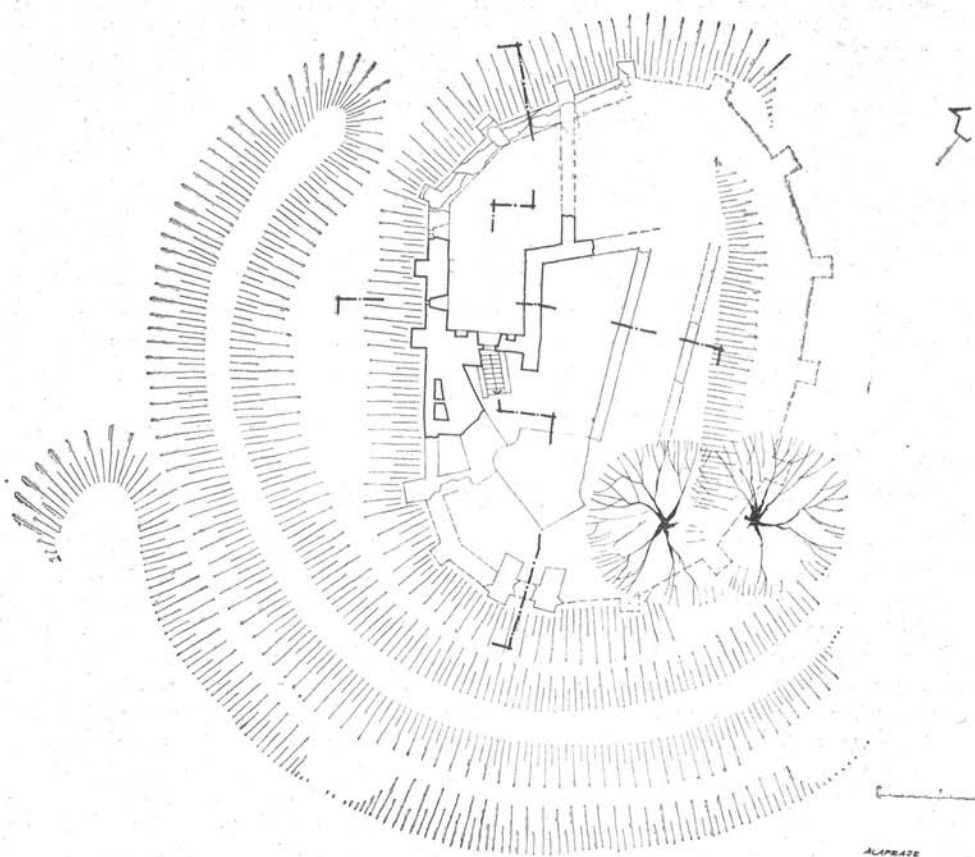
Kereki község délnyugati végénél, a Levelesi erdő északi, meredek oldalából kiugró 283 m magas, löszös, agyagos dombfokán kis vár romjait találjuk. A nép Kupavárnak, vagy Katonavárnak nevezi, a szakirodalom Fehérkő néven ismeri.

Somogyban, Koppány egykori szállásbirtokán minden várat Kupavárnak nevez a nép. A Katonavár elnevezés újabb keletű, amely az 1784. évi katonai térképen (Aufgenommen im Jahr 784 von Fändrich Nigel von Wenzel von Colloredo) jelenik meg »Katonavár« formájában. A térkép a nép körében élő nevet rögzítette, amivel több, későbbi térképen is találkozunk. Rómer Flóris, a magyar régészet kimagasló alakja írja 1874-ben jegyzőkönyvébe: »Kereki: Katonavárnak híják azon romot, melyet a Sűrűshegyen, Kerekítől délnyugatra, a fák között látni lehet. Az útról csak egy falat vehettem ki. Szántódi kocsisom azt régi török hagyásnak nevezé.« Az a nézet, hogy a Katonavár elnevezés Kereki XVIII. századi birtokos családjának nevével függene össze, nem tartható. Kerekiben, Bálványoson, Váraljaszemesen (mai Pusztaszemes) ilyen nevű birtokosok nem éltek, nem nevezhették el tehát róluk a várat sem.

Csánki Dezső azonosította ezt a romot Fehérkő (Feyerkew) várával, az azonosítást Békefi Remig is elfogadta. Azóta, akik írtak róla, e néven említik.

A vár neve a XVI. században épült keszthelyi Fehérbástya névanalógiája alapján magyarázható. A friss vakolat fehér színe a vár névadója. Az a törekvés, hogy Székesfehérvár, Gyulafehérvár névhasznossága alapján itt keressük Koppány székhelyét, nem tartható.

Somogyban nincs terméskő, érthető, hogy téglából épült ez a vár is, melynek csak párkányaihoz, nyílászereiteihez és egyes falrészek alapozásához használtak követ. Kővel alapozott az újonnan feltárt kaputorony is. Szürkés-sárgás, porhanyós »pannon« ho-

A kereki vár alaprajza

mokkóvet használtak erre a célra. A vár eredetileg fehérre lehetett vakolva, fehér színe messze világított a környező erdők haragos zöldjéből. A fagy, eső és a szél lehántották már a vár vakolatát, a neve is feledésbe merült később.

A vár a múlt század elején eléggé jó állapotban lehetett még, 1830 táján az új kereki templom építéséhez kőbányának használták azonban fel. Ez főleg a község felé néző várrészeket tehetett tönkre, ahol egyszerűen a mélybe lehetett csúsztatni a ledöntött építőanyagot. Ennek ellenére 1806-ban így ír még Baksay Sándor

a várról: »Köveit újabb építkezésekre nagyrészt elhordták, a kápolna körvonalai, sőt ívezetei és a torony kettős aknája még szilárdan áll. Tövééről látszik, hogy nem egyszer bolygatták kincskeresők.«

A múlt század végén tehát még megfigyelhetők voltak egyes helyiségek és álltak még az inviditások is. Természetesen nehéz volna eldönteni, hogy Baksay valóban a kápolna alaprajzát figyelte-e meg. A vár a pincék és a délnyugati faltömegek kivételével a két világháború közti időben csaknem áldozatul esett egy modern vadászkastély építésének, amelynek falazásához kitűnő anyagbánya volt az öreg vár. A vártól nyílegyenesen délnek futó erdei út tisztásán, a romtól kb. 400 m-re épült vadászkastélyt teljesen elsöpörte a második világháború vihara.

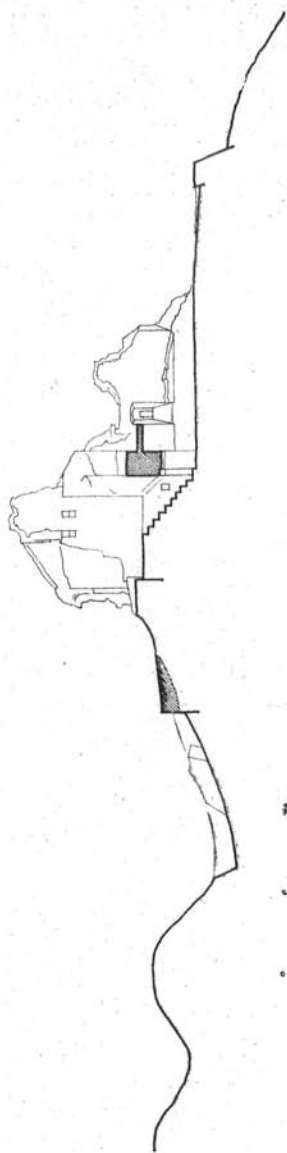
Dornyay Darnay Béla jelentéséből tudjuk, hogy Satzger Pálné, a terület egykori tulajdonosa faragott köveket vitetett a várból bálványosi kertjébe. Bálványosra került például a pinceajtó hiányzó ívdarabja is. Ezeket a köveket később töltésnek használták fel.

A vadászkastélyt, amelynek születése szinte halála lett az öreg várnak, nyomtalanul elsöpörte a világháború vihara. Felmenő falai teljesen eltűntek, gaz és bokor nő a helyén. Középkori téglatöredéket bőven találni itt, amiből azonban a mondottak szerint nem szabad téves következtetéseket levonni.

A várat gaz, bokor, fa és omladék fedte és nőtte be, alaprajza teljesen áttekinthetetlen lett. A két világháború közti idegenforgalmi ismertetések ismételtelen hivatkoznak is erre. 1959-ben Dornyay Darnay Béla irányításával megszabadították a várat ettől a kellemetlen takarótól. A vár árokrendszerének nagyobb részét ugyan még mindig erdő borítja, melynek kiirtása túlzottan nagyarányú tarolást követelt volna, így teljes alaprajzi felmérésének komoly nehézségei vannak. 1959-ben készült Kerekiből a várba vezető gyalogút lépcsőrendszere is.

Lényeges, hogy a vár legfontosabb védőművei és lakrészei feltárultak az említett kitisztítás után és kinyílt a fákkal fedett kilátás is a szántódi rév felé. A vár, mint a későbbiekben bizonyítjuk, legalább két emeletes volt. Magasabb szintjeiről kedvező látási viszonyok esetén szabad szemmel is látható a szántódi rév, a hosszan kigyózó országút, Köröshegy és Kereki. A szántódi átkelő és a révhez vezető út biztosítására épült ez a vár és ennek a feladatnak jó darabig meg is felelt.

Már a múlt század végén említették a kincskeresők pusztító munkájának nyomait a várban. Aggasztó módon tárult fel ez az 1959-es tisztogatási munka után is. A vár délnyugati részén álló

Építésztervezés

A várrom É—D metszete

faltömegeket áttörték, szabaddá téve az első és második emeleti illemhelyek ejtőcsatornáit. Több helyen alája ástak a falak alapozásának, így jelentős súlyú faltömegek támasztás nélkül, jóformán a levegőben lógtak. Olyan aggasztó volt a helyzet, hogy félt volt, hogy a még álló falrészek is a mélybe csúsznak hamarosan. Kézenfekvő volt a gyors műemléki beavatkozás szükségessége.

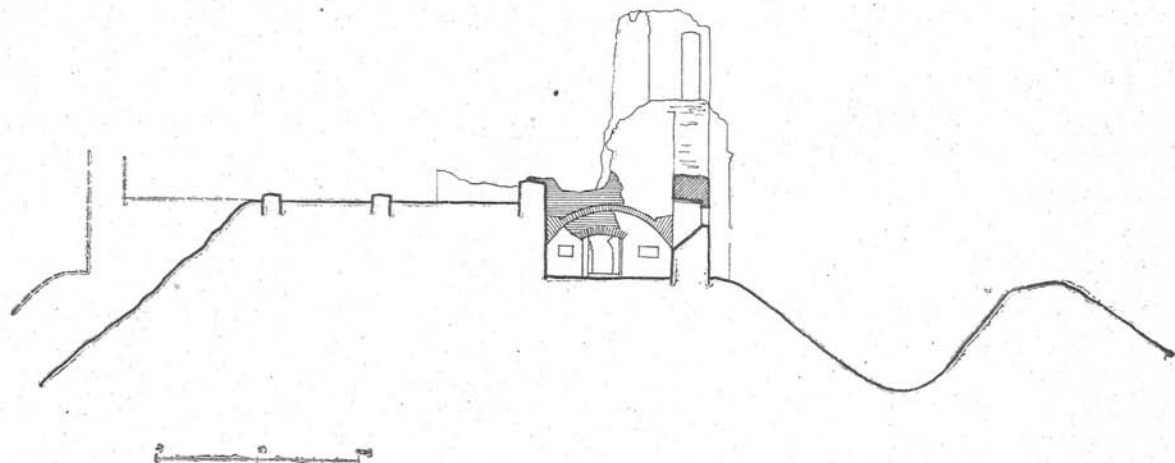
A műemléki munkát készítette elő 1961-ben és 1962-ben egy kisebb ásatásunk. A vár feltárása közel sem tekinthető befejezettnek. Munkánk során nem találtuk meg például a vár ciszternáját, ami nélkül pedig vár nem képzelhető el. Nem kutathattunk a vár sáncrendszerében sem. A pince mai járósíntje alatt, 1.6 m mélységig, ameddig kutatóárkunkat lemélyíthettük, bolygatótt talajt találtunk még. Ez lehet, hogy a kincskeresők munkájára utal, lehet azonban, hogy a várnak mélyebb, még feltáratlan pincerészei is vannak. Bízunk benne, hogy folytathatjuk még a vár feltárását és az újabb ásatás mondanivalója alapján a későbbiekben bővíthetjük a vár történetéről az alábbiakban rajzolt képet.

Fehérvő várának pontos építési idejét nem ismerjük. Ásatásunk során árpádkori leletanyag nem került elő, valószínű, hogy csak a XIV. században épült ez a vár. Ásatásunk legrégebb lelete két XIV. századi edénytörödédek. Az edények vállát díszítő párhuzamos árkolás még az árpádkori fazekasság hagyományát mutatja. A talált darabok bekarcolt díszítése azonban már egy fejlettebb korongolási technikát tetelezz fel, a nehezebb kézikorong használatára utal. Ez a fazekaskorong-féleség a XIV. században honosodott meg nálunk.

A vár első okleveles említése 1336-ból ismert, amikor Czikó a várnagya. Úgy gondoljuk, hogy ennél az említésnél nem sokkal korábban épülhetett Fehérvő sem. Fehérvő királyi vár volt, Czikó várnagy előkelő úr, aki tárnokmester lett később.

1396-ig királyi vár volt Fehérvő. Életének pontosan ezt a szakaszát ismerjük legkevésbé. Várnagyai közül 1368-ból és 1369-ből Johannes Bissenus, Besenyő János nevét említik az oklevelek. Besenyő János Nagy Lajos familiárisa, aki testvéreivel, Mátyással és Andrással együtt 1369-ben megkapta a magtalanul elhalt Ugali Pál mester és fia összes birtokait. Fehérvő vára a felszíni nyomok alapján megállapíthatóan kicsike erősség volt, várnagyi méltósága azonban jelentős szerepet jelentett az akkori közéletben.

1396-ban Zsigmond király Orsován, augusztus 13-án kiállított oklevelével Marczali Miklós temesi ispánnak adta Fehérvőt és tartozékait. A Fehérvő várához tartozó birtokok közül egyedül Köröshegy nevét említi meg az oklevél, de több más falu is tartozhatott még hozzá. Az oklevél szerint Marczali Miklós főleg a

KÉPESMÉREZET

A várrom K—Ny metszete

törökök elleni harcban szerzett érdemeiért kapta az adományt. 1397. október 23-án Zsigmond átírja és megerősíti az adományozást, melyben Marczali Miklós temesi bánnak, testvéreinek és rokonainak adja Feyerkew várát. 1401. február 17-én Zsigmond kötelezte magát és utódait, hogy Marczali István fiait: Miklós temesi ispánt, Péter mestert és Dénes mester visegrádi királyi várnagyot »intra et extra iudicium« megvédelmezi minden igénylővel szemben azokban a birtokokban, melyeket szolgálataik jutalmául adott nekik. A szóbanforgó birtok a somogyi Feyerkew vár, »cum oppidis Kewresheg ac aliis villis«.

Zsigmond 1402. év elején Csehországba utazott és másfél évig feléje sem nézett Magyarországnak. Az elégedetlenkedő főurak 1402 karácsonyán Nagyváradon, Szent László sírjánál találkoztak és a szent ereklyére tett kézzel megesküdtek, hogy az uralkodásra méltatlan Zsigmondot megfosztják a tróntól és a koronát Nápolyi Lászlónak ajánlják fel. Az összeesküvők közt volt Marczali Miklós temesi bán és rokonságának több tagja is.

Zsigmond nem jött haza az összeesküvés hírére. Garai Miklós nádornak teljhatalmat adott az összeesküvésben résztvevő főurak birtokainak elkobzására. A Zsigmondhoz hű főurak gyors hadművelettel megtisztították a délvidéket, sorra megszállták Gyórt, Komáromot, Székesfehérvárt és Budát is. Hamarosan nyílt csatában Pápónál megverték az összeesküvők csapatait is.

A vázolt események keretében támadás érte Fehérkő várát is. 1403. január és októbere között történhetett ez az ostrom. 1403. október 8-án Zsigmond ugyanis békét kötött már Csáki Miklóssal és Marczali Miklóssal és általános kegyelmet adott a felkelőknek. A kegyelemlevél rendelkezéseit Zsigmond 1404. február 18-án kelt rendelete egészítette ki. Ezt követően Marczali Dénest és Lászlót, Marczali Miklós testvérét és fiát magas méltóságokra emelte.

Hogy ki volt Fehérkő várnagya a támadás idején, nem tudjuk. A szórványosan ráánk maradt oklevelek szerint 1399-ben Gergely mester a fehérkői várnagy. Nem lehetetlen, hogy ő viselte még a tiszteletet a támadás idején is. Fehérkő említett ostromára ásatási adatainkból következtetünk.

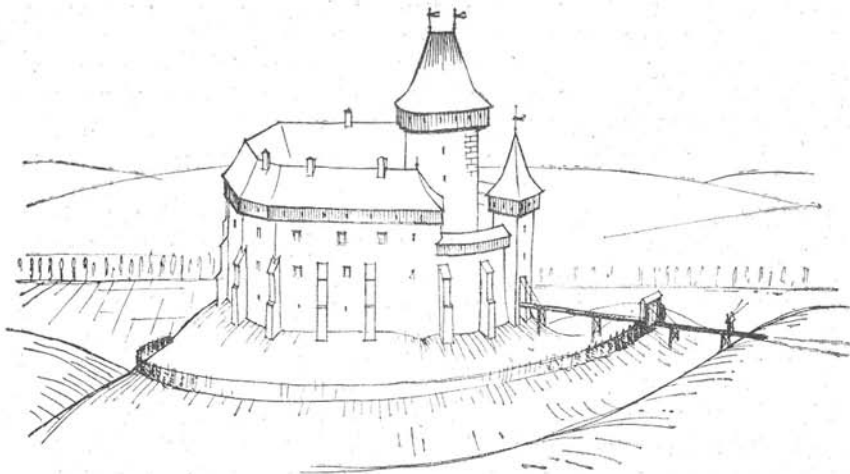
Az ásatás során két járósíntet állapíthattunk meg a vár udvarán. Az alsó, régebbi udvarsíntet az a faragott kő csatorna jelzi, amely a ma is álló délnyugati faltömegeken át vezet az emeleti helyiségek illemhelyeinek emésztőgödréhez. A várudvar vizét vezette oda ez a csatorna. Erre az alsó udvarsíntre a viszonyok rendeződése után 30 cm töltést hánytak, szemétből, vakolat-törmeléből, építési anyagok töredékéből. A várban olyan törmelék-tömeg és szemét halmozódott föl, hogy az udvarsínt emelélé-

sével tudták azt legegyszerűbben eltüntetni. Ebben a töltésben két számszerű nyílhegyet, két sarokpántot, egy kis furót és sok tetőszeget találtunk a pincelejárát és a várfal közti részen.

A vár pincelejárata délnek nézett. Említettük már, hogy északról a várnak támadástól félnie nem kellett, csupán délről a Levelesi erdő dombgerincén lehet könnyen megközelíteni Pusztaszemes irányából. Pusztaszemes felől a dombgerinc egyenletesen lejt a várig. A várhoz vezető utat érdekes módon pontosan jelzi a Levelesi erdő észak-déli irányú nyiladéka. Az erdei út vonalában találtuk meg ugyanis a belső várárokban azt a két párhuzamos faldarabot, melyekre a leeresztett csapóhid egykor ráfeküdt. Ezeket a falakat is a két világháború közti időben, a többször említett Satzger vadászkastély építésekor rongálták, illetve semmisítették meg, a felvonóhid pillérjeinek tövében talált modern gyertyatartó bizonyítása szerint. Délről történt a vár említett ostroma is.

Az ostromról csak annyit állapíthatunk meg, hogy nagy rombolást végzett a várban. Az ostromlók nyilai megnehezítették a pincébe való lejutást, ahol valószínű a vár élelmiszerkészlete tárolódott. Lőtték a vár lakóépületét is, amely északról és nyugatról L alakban vette körül az udvart. Az udvar északi részében, a lakóépület fala mellett is találtunk nyílhegyeket, melyeket az ostromlók lőhettek a várba.

Zsigmond kegyelme után helyreállították a várat. Nemcsak az udvarszintet emelték, hanem az új szinthez igazodva kis, szűk

Fehérkő várának rekonstruált képe

sikátorokon át keletről nyitottak bejáratot a pincelépcsőhöz, melynek korábbi déli bejáratát elfalazták. A lépcsőhöz vezető kis sikátor alapozásában Zsigmond dénárját (CNH. II., 129) és egy bronz fülesgombot találtunk. A gombot növényi ornamentika díszíti. Az udvar új járósíntjét téglával rakták ki.

Említettük már, hogy több ízben bányásztak követ a várból. A későbbiekben részletesebben szólunk majd róla, hogy a várat a török somogyi térhódítása idején felrobbantották. A robbantó anyagot a pincékben helyezték el, a robbanás ereje elszakította és kifelé nyomta az alapfalakat, így a lakórészek épülettömegei a pincére zuhantak. Az egykori pincékben hatalmas földtömeg az egykori boltvállak kiegyenlítő töltéséből gyűlt össze. Ide hullott mindaz, ami a lakrészek helyiségeiben a robbantáskor maradt. A kincskeresők és kőbányászok át és átforgatták a pincéket kitöltő törmelékes tömeget, különböző korok leletanyagát keverve össze.

A pincéket borító törmelékben festett vakolatdarabokat találtunk, amelyek azt mutatják, hogy egyes szobák festve voltak a várban. A töredékekből annyit láttunk csupán, hogy a festést és a meszelést nem ismételték meg, a robbanás idején úgy álltak a falak, ahogy eredetileg elkészítették őket. A kis töredékeken vastag mészhabarc lesímitott felületén fehér alapon barma, barnászörös és vörös festéknymokat láttunk, melyekből annyit állapíthatunk csupán meg, hogy a festés figurális volt. A XV. század elején festhették ki a várat.

A vár kijavítása során új, valószínű a korábbiaknál nagyobb ablakokat is kapott. A faltövekben talált gótkus mérmű-töredékek készítése erre az időszakra esik. A kis töredékekből sajnos nem lehet rekonstruálni az ablakok egykori mérműveit.

A balatoni szél ereje töretlenül száguldható a várig, gondoskodni kellett tehát a lakórészek fűtéséről. Ásatásunk során több kályha csempéinek a töredékét is megtaláltuk. A két udvari járósínt közti töltésből került elő egy sűrű színű, kvarchomokkal erősen soványított csempetöredék, melyen sziklák közül kiugró nyúl fél alakját és növényi díszet látunk. Azonos kályhacsempe ismeretes a budai várból is, sőt megállapítható, hogy a két darab egy öntömintából került ki. Ez a budai darab borsózöld olomnázzal van bevonva. Stilizált, sziklás talajból tölgyfa nő ki a csempe közepén. A fától balra a szikla mögül előugró nyúl félalakját látjuk, a fától jobbra sündisznó áll. Holl Imre, aki a budai darabot ismertette, összeállította a típus elterjedését is. A budai királyi palotában, a pesti vár királyi házában, a viseg-

Zsigmond-kori kályhacsempe töredéke

rádi alsó palotában, az esztergomi várban és a nyéki királyi kastélyban állott hasonló csempékből épített kályha. Holl Imre a budai darabok alapján rekonstruálni tudta magát az egykori kályhát is, melyhez a csempék tartoztak, a rekonstruált kályha magassága 252 cm.

Holl Imre vizsgálata szerint 1387. és 1408. között készültek ezek a darabok. Zsigmond a királyi paloták és várak átvétele után azonnal nagyarányú építkezésekbe kezdett, melynek sorába tartozott a korábbi korszak kályháinak lebontása is. A kerek kályhaszem 1387. és 1396. között készült.

A várfal külső tövében, kincskeresők által zavart rétegben két olyan grafitos anyagú XIV. századi csempe töredékét találtuk, melyek ausztriai műhelyekben készültek és import útnan jutottak hozzánk. Ugyanitt pár mázas és mázatlan »kályhaszem« töredéke is előkerült. Sajnos ezek nem rétegből kerültek elő, így korukat csak feltételesen tehetjük a XIV. századra.

A pince törmelékanyagában több mázas kályhacsempe töredékét találtuk meg. Ezek közül egy töredék egyezik a zsigmondkori kályhacsempék Holl Imre által II. csoportnak vett anyag 2. típusával. Töredékünkön stilizált tölgylevelek vannak csupán, melyeket sárgás ólommáz fed. A budai várban talált darab nyúl-sündisznós, tölgyfás csempéjének egy későbbi változata ez, mely csak kisebb részletekben tér el az előbbi példánytól.

A budai és kereki darabok annyi egyezést mutatnak, hogy ismét csak egy öntőminta használatára gondolhatunk. Találtunk olyan töredéket is, melyek áttört, mérműves díszítése ugyancsak egyezik a budai vár ilyenemű csempéivel. Holl Imre a II. csoport 14. számú típusának veszi ezeket a darabokat. A budai anyag alapján Holl rekonstruálni tudta a kályhát, melyhez ezek a darabok tartoztak, a rekonstrukció alapján a kályha magassága 243 cm lehetett.

A budai palotából, a nyéki vadászkastélyból, a visegrádi alsó palotából és a fellegvárból, a pomázi kastélyból, valamint Baracs község középkori kőházából ismertek hasonló kályhák maradványai. A kereki példánnyal egészíthetjük ki ezt a sort.

A szóbanforgó kereki csempéket olyan műhely készítette, melynek ismerjük működési helyét is. Nyéken dolgozott ez a műhely, a XV. század második és harmadik évtizedében. A nyéki műhely 1408 után kezdte működését, mivel csempéin szerepel már a sárkányrend sárkánya.

A nyéki műhely 1408 után szállított tehát kályhát Marczali Miklós fehérvői várának is. Arra következtetünk ebből, hogy a kereki Fehérvő vár helyreállítása pár évvel az ostrom után, talán 1408-ban történt meg.

Több kisebb, mázas kályhacsempe töredék is előkerült még a törmelékből. Egyiken rosszul rajzolt ló hátsó lábait és egy sárkány farkát véljük felismerni. A darabot barnássárga ólommáz fedi. Egy élénksárga mázzal fedett saroktöredéken rozettát látunk. Hasonló töredékeken növényi ornamentika fordul elő.

A vár egy helyiségében a királyi műhelyben készült díszes kályha állott az újjáépítés után, a töredékek alapján két másik helyiségben is hasonló, díszes kályhát tételezhetünk fel, ezek közelebbi meghatározására azonban leleteink elégtelenek.

Két egyszerűbb kályha mázatlan csempéit is megtaláltuk. Lényegileg a ma itt-ott még használatban lévő »szemes kályhák« megoldásához hasonló eljárás alapján készültek ezek, pontosabb korhatározásuk lehetetlen. A kevésbé jelentős helyiségek, őrség, cselédség szobáit fűthették ezek.

Fehérkő a hatalmas Marczali birtok egyik vára, sorsáról hosszú ideig mit sem tudtunk. Ez annyit jelent, hogy különösebb esemény nem zavarta meg a vár életét. 1422-ben és 1423-ban Sárközi László Fehérkő várnagya, 1429-ben már Vitai Kis Lászlót találjuk e tisztségben.

1433-ban Derecskei István és Miklós a fehérvári keresztesek konventje előtt 80 arany forint erejéig Vitai Kis László fehérkői várnagynak kötik le kovászmai részbirtokaikat. Pár hónappal később a somogyi konvent előtt is megismétlik ezt a zálogbaadási szerződést. 1436. július 14-én megismételt szerződésükben Vitai Kis László még fehérkői várnagyként szerepel.

1474. június 23-án Mátyás király utasítja a fehérvári kereszteseket, hogy Báthori István országbíró, Andrást és Lászlót a Marczaliak örökösiként vezessék be a somogyi Babócsa és Fehérkő, a zalai Békavár, más néven Szentgyöngyvár és tartozékaik birtokába. A konvent 1474. augusztus 26-án jelentette a királynak, hogy a bevezetés megtörtént.

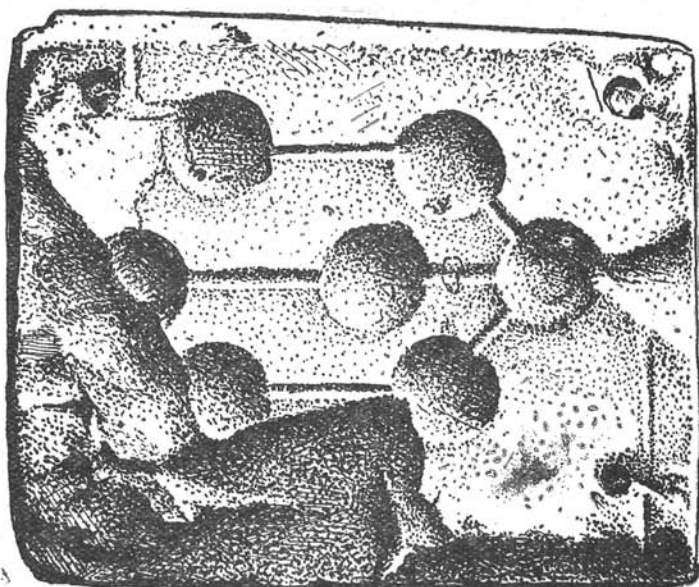
1478. június 7-én Báthori István országbíró Fehérkő nevű elhagyott váráról hallunk. 1486-ban Tóli Imre Fehérkő várnagya.

1490. szeptember 24-én a Báthoriak, Perényiek és a Meggyesaljai Móríczkok örökösödési szerződést kötöttek a fehérvári keresztesek konventje előtt. A Báthori birtokok felsorolásában szerepel a Zala megyei Zenthgyewrghwara, másként Bekawar és a somogyi Feyerkew és Baboča vár is.

1490. és 1494. között újabb támadás érte a várat. 1494. szeptember 19-én kelt oklevél, mely az egykori Marczali birtokokat sorolja fel, »dirutum castrum Feyerkew« szól róla. A vár ostromát Mátyás halála utáni eseményekkel, feltehetően Miksa hadjáratával hozhatjuk kapcsolatba. Az ostrom Székesfehérvár és Veszprém eleste után következhetett be.

A lakóépület déli zárófala előtt, kincskeresők által erősen bolygatott talajban egy kés töredékét és több nyílhegyet találtunk. Két nyílhegy egyforma: kicsiny, háromszögű csúcshoz zárt hüvely csatlakozik, mely egyenletesen vékonyodik a csúcsig. Egyikben a vessző berozsdásodott darabját is megtaláltuk. Három másik nyílhegy is előkerült itt, melyek megegyeznek annak a szemétdörmöknek a nyílhegyeivel, melyről kitűnő anyaga miatt kicsit részletesebben kell beszélnünk.

A kaputorony előtti udvarrészben került ez a szemétdörmök elő. A gödörben két ezüst dénárt találtunk. Egyik Zsigmondé, aki 1387—1437 között uralkodott (CNH. II., 125/A). A másik dénár I. Ulászlóé, uralkodott 1440—1444 (CNH. II., 149/C). Ez annyit máris elárul, hogy a szemétdörmök anyaga 1444 utáni.

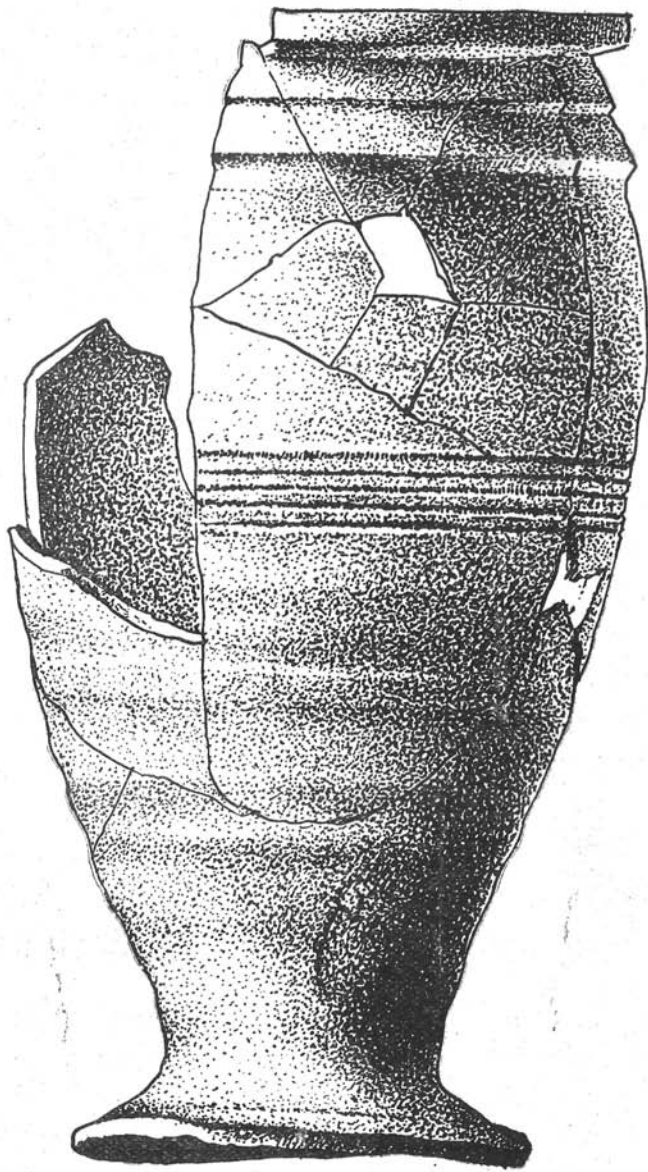

Golyóöntő forma, XV. sz. vége

Négy darab vas súly is előkerült a gödörből. Három ezek közül hengeres alakú, kovácsoltvas példány és 825, 810, illetve 478,9 gramm a súlya. A negyedik darab kocka alakú, súlya 34 gramm.

Különböző fegyvereket és felszerelési tárgyakat is találtunk a gödörben. Törött fülű vas kengyelt, 2 db ún. »sátorvasat«, ami kopja vagy dárda vége is lehetett. Három különböző számszerű nyílhegy mellett tizenkilenc sérült hegyű nyílhegyet találtunk még ebben a gödörben. Az utóbbiakkal egyeztek a déli palotafalnál talált példányok. Falba vagy pajzsba ütődve tört le ezeknek a hegye. Egy fél lópatkó, egy huszita kés markolata, csikózábla töredéke, bronz gomb mellett külön szeretnénk a korhatározás szempontjából leglényegesebb leletet említeni. Egy golyóöntő forma fele ez. Hat darab 14 mm átmérőjű ólomgolyó öntéséhez szolgált ez az égetett agyagforma, melynek hátlapján talán a használattal, az öntött golyók mennyiségével összefüggő karcolásokat látunk. Ez a golyóöntő forma a XV. század későbbi idejére teszi a szemétdör keletkezésének idejét.

A gödörben különböző étkezési és konyhafelszerelési tárgyakat is találtunk. Egy vaskéssel kell ezt a felsorolást kezdenünk,

Agyagpohár, XV. sz. vége

melynek csont nyele igen szép munkájú halszálla faragással van díszítve. A XV—XVI. században szokásos ez a típus, melyből egy rongált, egyszerűbb példányt is találtunk. Egy pecsenyesítő rostély töredékei is előkerültek itt. Nagyon szép az az üveg- és cserép poháryanag, amit itt találtunk. Egy pipaföldből készült, fémedényt utánozó kupával kell ezt a sort nyitnunk, melynek nyakrészén vörös vonalás festés fut körül. Többé-kevésbé összeállítható volt az a 11 talpas agyag kehely, melyeket ugyancsak fehér pipaföldből korongoltak. Találtunk egy vörös, folytatott festéssel díszített nagy üvegerleg töredéket is. Egy hasonló díszsenlegnek csak a talprésze került elő. Érdekesek a különböző üvegpohár töredékek is. Vékonyfalú, törékeny, maguk korában igen becses darabok lehettek ezek. Hat üvedény talpát, két kisebb palack szájrészét és egy bronzedény peremdarabját is megtaláltuk.

Egy nagy ajtóvasalás, kampós szeg, szekrény vagy ajtó forgópántok, ezekhez tartozó vasalások töredékei és tizenkilenc szeg egészíti ki a gödörből előkerült anyagnak azt a csoportját, melyet a ház és szoba berendezésével hozhatunk kapcsolatba.

Több munkaeszközt is találtunk. Vas teknővájó kapcsot, kőfaragó csákányt, két kis fúrót, ekehúzó láncot, egy bal- és egy jobbkezes sarlótöredéket, ekehúzó láncszemet, vas láncszem töredékét és egy vas horgot.

Találtunk egy díszes csontlemezt, több azonosíthatatlan vas-töredéket még ebben a fontos gödörben, melynek keletkezési idejét és korát az 1491-es ostrommal kíséreljük meg összekapcsolni.

1478-ban, mint említettük, a vár elhagyott volt. Mondtuk azt is, hogy 1486-ban ismét volt várnagya a várnak: Töli Imre személyében. A várat, úgy látszik, jól felszerelték akkor. Az a leletanyag, amit felsoroltunk, annyira szép és jelentős, hogy önmagában is elárulja a főúri gazdát, sőt az üveganyag itáliai kapcsolatokat is feltételez.

1494-ben még »castrum dirutum« Fehérkő, tehát az ostrom után évekig lakatlan. 1495. május 25-én II. Ulászló új adomány címén adta a Báthoriaknak régi birtokaikat, köztük a somogyi Babócsát és Fehérkőt is. Talán bevezetésükkel kapcsolatban végeztek bizonyos takarítást az ostrom viharait átélt öreg várban.

A vár védelmi eszközei között szerepelt már a puska, talán az ágyu is. Ugyanezek a támadóegységek leglényegesebb darabjai is. Korukban a középkori ízlésben épült lovagvár katonai szerepét nem játszhatott már. Említettük, hogy a terep a vár felé lejt, tüzéség tehát felülről lehetett be a várba. A katonai szerepét vesztett erősséget éppen a támadó tüzéség előnyös helyzete miatt nem korszerűsítették véleményünk szerint.

Úgy látjuk ásatásunk eddigi leletanyaga alapján, hogy a vár az 1491-es ostrom után lakatlan már. XVI. századi cserépanyagot, vagy egyéb, e korra emlékeztető emléket nem találtunk. Az emeleti illemhelyek emésztőgödöréből is két Zsigmond dénár (CNH. II. 129) került csupán elő.

A XVI. század közepe táján, mikor a török a somogyi részeket megszállta, felrobbantották az öreg vár omladozó maradványait, hogy a török ne fészkelhesse magát bele. Tüzérségi ostromot nem bírt volna a vár, hirtelen rajtaütések ellen azonban kitűnő védelmet nyújtott volna a töröknek. A robbantás nyomai jól megfigyelhetők a vár északi pincerészeiben. A robbantás hatására kiszakadt pincefalakat fekvésükben konzerválta az Országos Műemléki Felügyelőség.

III.

ADATOK A VÁR ÉLETÉHEZ

Fehérkő történetével kapcsolatban utalunk arra a pár oklevélre, ami említi a várat. Láttuk, hogy az írott említések általában jogi természetűek, birtokadományozás, összeírás vagy zálogosítás kapcsán hivatkoznak csak a várra. Ezekből sajnos hézagosan volt csak megrajzolható a vár története, a vár életének alapvető kérdései homályban maradtak. Nem kaptunk feleletet arra, hány ember szolgált például a várban, a várral kapcsolatban egyedül a várnyolc nevei maradtak fenn egyes esetekben, azok sem folyamatosan.

Sajnos nincs módunk arra, hogy a vár életét, hétköznapijainak eseményeit rekonstruáljuk. Régészeti leleteink és a növény-tani maradványok pár apró adattal járulnak az egykori élet elképzeléséhez. Ezt szeretnénk az alábbiakban röviden összegezni.

A várban elszótartan talált kézműves szerszámokból arra gondolhatunk, hogy a vár őrsege el tudta végezni a legszükségesebb javításokat. Természetes, hogy ahol katonaság volt, ott kellett lakatosműhelynek is lennie, amely a fegyverzet és felszerelés javítását folyamatosan végezte. A fűrők és kőfaragósákány azt mutatják, hogy a vár épületeinek javítását maga a várnép végezte. Egy szarvasagancs szemágából fűrészelt félig kész kés-, vagy törnyél mutatja, hogy az alapvető használati tárgyak javítása, talán készítése is magában a várban történt.

Pár földműves-szerszám is előkerült. A régebbi rétegből, de a fiatalabb rétegből is kerültek elő sarlótöredékek, ekehúzó lánc is. A középkori váraink leletanyagából általában nem hiányzanak a földművelés munkaeszközei. Arra kell tehát gondolnunk, hogy

Kés, XV. sz. vége

bizonyos földművelést maga a várnép is végzett. Az őrségnek általában volt ideje kert, gyümölcsös művelésére, a lovasok időnként maguk gondoskodhattak lovaik takarmányának biztosításáról.

A hallászat és vadászat ma is kedvelt sport. Az említett agancsdarab mellett vaddisznó agyar és csontdarabok mutatják, hogy a vár lakói is vadásztak. A zsákmány a konyhára került. Találtunk egy nagyobb vas horgot is. A vár emésztőgödörében sok halászalka, csigolyadarab, kopoltyúfedőlemez került elő. Köztük egy igen nagy ponty maradványát is megtaláltuk. A középkor szigorú egyházi parancsait figyelembe véve, sokkal több böjti ételt fogyasztottak, mint ma, így sokkal több halat is. Házi disznó és szarvasmarha csontok mutatják, hogy ezeknek az állatoknak a húsa is szerepelt az étlapon. A húst főleg nyárson és roston sütve készítették el. Sütőrostély töredékeket találtunk is.

Az emésztőgödörben talált maradványok alapján tudjuk, hogy elég sok gyümölcsféléet fogyasztottak a vár lakói. Az emésztőgödörrel kapcsolatban mondtuk, hogy összegyűjtötte a várudvar csapadékvizét, melyet aztán túlfolyóval a belső sáncárokba vezetett. Nyilván időnként ki is merték a leülepedett fekáliát, így a benne talált növényi maradványokat a vár életének utolsó, 1491 körüli szakaszához sorolhatjuk.

Több cseresznyemagot, helyesebben csonthéjat találtunk. A csonthéj veszi körül a termésben a tulajdonképpeni magot, így ennél a szakszerűbb szóhasználatnál maradunk az általában szokott mag helyett. A talált csonthéjak nem az erdei madárcseresznye terméséből származnak, hanem nemesített fa (*Prunus avium* L. *cultae*) termésének maradványai.

Előkerült szilva (*Prunus domestica* L. ssp. *iustita* Jusl.) csonthéjának maradványai is. A gyümölcs, melynek terméséhez tartozott a szóbanforgó csonthéj, a mai, úgynevezett kőkényszilvák fajtájához sorolható. A szilva nálunk csak kultúrában, vagy kivadulás formájában található meg, tehát ez a lelet is gyümölcsösre utal.

Ugyancsak gyümölcsösben termelték azt az almát (*Malus pumilla* Mill.) is, melynek magjait megtaláltuk. A mag alapján csak annyi állapítható meg biztosan, hogy nem vadalma terméséről van szó, ennél többet azonban sajnos nem mondhatunk.

Mondtuk, hogy különböző mezőgazdasági szerszámok bizonyos földművelést tételveznek fel a vár lakói részéről. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a vár közelében gyümölcsöskert állt, melynek gondozását is a vár népe végezte.

Említettük, hogy a vár ciszternáját sajnos nem találtuk meg. Váraink életéből ismert szórványos adatok alapján tudjuk, hogy a ciszterna vizét csak ostrom esetén használták fel, egyéb-

ként naponta hordták a várba az ivóvizet és a háztartáshoz szükséges vizet is.

Ezzel kapcsolatban Gyulaffy László csobánci esetét szeretnénk említeni. Gyulaffy János panaszt emelt testvére, Gyulaffy László ellen a nádornál, hogy az a sógornőjét »Choron Dorkó aszszont éktelen szitokkal illette«, amire három jobbágyuk is megesküszik, ha kell. Gyulaffy László is ír a veszekedésről 1559. szeptember 1-én a nádornak: »Tuggya azt Te Nsgod, hogy itt az várban csatorna kút vagyon és én azt a ház szükségéért nem hagyom merni, sem az én szükségemre, sem az övére, hanem a hegy oldalában vagyon eleven kút és nekem onnan hordanak vizet minden szükségemre. Mert a várbeli kúton vagyon egynéhány éve, hogy lakat szokott állni...«

A víz éppen úgy alapja a védelemnek, mint a katona és fegyver. Érthető, hogy a ciszterna vizére vigyáztak. A csobánci csatorna kútról tudjuk, hogy a tetőzetek vizét gyűjtötte össze. Lehet, hogy hasonló volt a fehérkői ciszterna megoldása is.

Takáts Sándor írja: »Nemcsak a középkorban, hanem a XVI—XVII. században is a nálunk megfordult utazók és követek rendszeresen írják, hogy Magyarországon ihatatlan a víz. A magyar urak leveleiből is megtudjuk, hogy nyáron át nálunk fellépett sok betegségnek az oka az ivóvíz volt. Hadakozás idején különösen nagy és sok bajnak forrása ez a rossz ivóvíz. Zrínyi György írja 1575-ben: »Bort küldjön Ke(gyelme)d pénzre, mert az uraim a víztől mind elbetegednek...«

Borkészlete minden várnak volt. Kerekiben a pincék maradtak viszonylag épen. Ezekben tárolták a várhoz tartozó birtokok által beszolgáltatott bordézmát, amiből a várnép rendszeresen kapott. A pincében tárolták a tartalék élelmiszerkészletet is. Sózott és füstölt disznó- és marhahús lehetett itt bőven. Ha ostromot vártak, kiegészítették és növelték az élelmiszerkészletet. Orányi Józsa többször említett sümegi kapitány írja Payazit hegyesdi török vajdáról 1562. március 24-én: »Payazit vajda Hegyesdbe sok ires hordókat vitetett és minden nap vizet hordat, úgy tölteti az hordókat... Élést is sokat szerzett bele.«

Külön kell szólnunk a kerei vár emésztőgödrében talált szőlőmagvagról (*Vitis vinifera* L.). Valamennyi mag csőrrel kicsúcsosodó, tehát vadszőlő magja nem lehet. A füleki várban szőlőmetsző kacort találtak, a sümegi várban olyan kétágú szőlőkapa került elő, amilyent ma is használnak még Tokaj köves talaján. 1562-ben jelenti Orányi Józsa a nádornak, hogy »Symge vára kertjében termett lugos bort« elkül tte. A sümegi vár közelében lugas

művelésű szőlőskert volt, nem lehetetlen, hogy Kereki esetében is szó volt ilyenről.

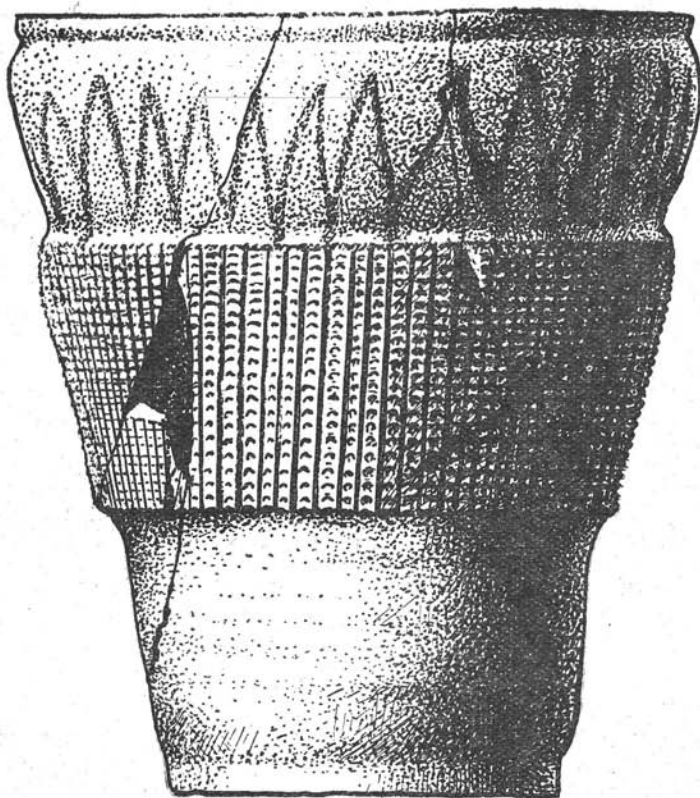
Az említett emésztőgödör túlfolyójának tengelyvonalától kb. 2 m-re délnek igen idős szőlőtő kapaszkodik fel a fára. Már Dornay Darnay Bélában is felmerült a gondolat, hogy nem a középkori vár kivadult szőlője-e ez. A tő az utóbbi években sajnos termést nem tudott érlelni, így az emésztőgödörben talált magvakkal nem hasonlítható össze a termése. A szóbanforgó szőlőtő virágja himnős, így vad szőlő nem lehet.

A vár udvarán két foltban is orgonabokrokat (*Syringa vulgaris* L.) találtunk. Hogy a feltárási és helyreállítási munkát ne akadályozzák, a déli sáncárok aljára és tetejére ültettük át ezeket. Meg is eredtek ott. Ezt a munkát azért végeztük el, mert kezdettől fogva az a gondolat élt bennünk, hogy a középkori vár kivadult példányai ezek a bokrok.

A sümegi vár délnyugati falán kívül foltokban ugyancsak orgonát találunk. Koppány Tibor megfigyelése szerint 1952 előtt sokkal több orgona volt még ott, azonban a helyreállítási munkálatok során a bokrokra került meszes törmelékét nagyon megsínylették, éveken keresztül nem is hoztak virágot. 1966 májusában újra hoztak néhány fürt virágot. A sümegi orgona virágjai halványlilák s laza bugában állnak. A párta csöve vékony és cimpái igen keskenyek. Kezdetleges fajta ez, amit Sümegen »paraszt orgonának« neveznek.

Nagykiterjedésű orgonást találunk a csobánci várhegy tetején, a vár közvetlen szomszédságában. Ezt az orgonást 1814-ben látta már Richard Bright angol orvos és utazó és így ír róla: »Egy csomó orgonabokor most is megvan, nyilván kertjének maradványa...« Oláh János 1834-ben szintén említi ezt a csobánci orgonabokros részt és így ír: »Igen érdeklő a látogatót az elvadult kastély kert. Az orgonafák annyira elterültek, hogy szinte erdőt képeznek. Zsályá, liliom bokrok is találhatóak itt, melyekről szakasztván a Magasságok vendége kéntelen is vissza teszi magát ezekkel a szavakkal az elröpült századokba: Ugyan ki? mikor? és ki kedvéért ültette ide ezeket?« Oláh János szavaiból nemcsak az orgona, hanem a zsályá és liliom kivadulása is kiviláglik.

Kivadulásnak tekintjük a kereki orgonákat is. A falu és a vár történetével kapcsolatban utaltunk arra, hogy a várromot nem sokra becsülték, tudásunk szerint két ízben is nagyarányú kőbányászás folyt itt, az elhanyagolt romokat törmelék, bokrok és fák fedték 1958-ig. Nem gondolhatunk tehát arra, hogy valami romantikus lélek orgona telepítésével akarta kegyeletét leróni a múlt emléke előtt. Ez azért lényeges, mert Csapody István, Csa-

Agyag ivókupa, XV. sz. vége

pody Vera és Rott Ferenc szerint az orgona »hegyvidéki faj, mely nálunk csak ültetve, vagy elvadulva fordul elő.«

A három orgonakivadás közül a kereki a legrégebbi. Említettük, hogy a vár 1491-óta lakatlan, a XVI. század negyvenes éveitől rom.

Rapaics Raymund szerint »orgonának stb. még hírét sem hallották a XVI. század magyar kertészei és botanikusai.« Az újabb vizsgálatok eredményei alapján olyan kép alakult ki, hogy Busbecq császári követ vitte az orgonát Ausztriába és bécsi kertjében 1589-ben virágzott is már. Tekintettel arra, hogy a XV. századi magyar kertekről csak néhány szórványos és halvány adatunk van, a kereki orgona becses kultúrtörténeti és bota-

nikai emlék, ami azt mutatja, hogy török közvetítéssel magyar kertbe került már az orgona a hódoltság előtt is, jóval megelőzve ezzel nyugati szomszédainkat.

A vár emésztőgödrében a mogyorós hólyagfa (*Stahylea pinnata* L.) magjait is megtaláltuk. A középkor »Piatacea-nak«, vagy »hajagfá«-nak ismerte ezt a fát és szívesen használta szívós fáját szerszámnyelek készítésére. Azt, hogy olajos magját ették-e, nem tudjuk. Érdekes, hogy ez a fa ma is bőségesen él és terem a vár környékén.

Az azonban biztos, hogy a mogyorós hólyagfa terméseivel talált molyhos tölgy (*Quercus pubescens* Willd.) makkját ették a középkorban. A pörkölés nyoma a makk külső falán látható is a talált darabnál. Rezi környékén a pörkölt makkot ma is fogyasztják még elvételre. Göcsejben hallottuk olyan adatokat, hogy ledarálva kalács töltelékeként szívesen eszik. A középkorban nyilván elterjedtebb étel lehetett még.

IV.

A KERÉKI VÁR ROMJAINAK ÁLLAGMEGÓVÁSA

Amikor 1961-ben megindult a kisméretű várom régészeti feltárása, alig valamit ismertünk belőle. A dombgerinc északi végére, kettős árokkal körülvett várdomb alakjából arra lehetett következtetnünk, hogy Fehérkő vára szabálytalan alaprajzú téglakerősség volt. A törmelékkel lazított, bokrokkal és fával benőtt dombból csak a vár egykori területének nyugati oldalán állott egy magas, kívül támpilléres téglafal, belső felén letört konzolok csonkjaival, alig felismerhető, félig szétfagyott, amorf formákkal.

A két nyáron át történt régészeti feltárás nagyjából tisztázta a vár alaprajzát, az okleveles adatokkal együtt építéstörténetét, sőt pusztulásának történetét is. A még nyitva maradt kérdésekre a várdomb keleti oldalának ásatása és a vár belső területének bolygatlan szintekig való feltárása adna csak választ. A helyreállítással együtt három nyáron át végzett munka azonban így is elég volt ahhoz, hogy a kereki vár romjaiból az odalátogató kiránduló egységes képet kapjon és ahhoz is elég, hogy egykori képét legalább hozzávetőlegesen felvázolhassuk.

A XV. század végén elhagyott és 1543. után felrobbantott Fehérkő várát, amint láttuk, XIX. és XX. századi bolygatók pusztították tovább. Ezért aztán nem maradt meg belőle több,

Fehérkő várának romjai

mint a szabálytalan ellipszis alaprajzú, tárnpilléres külső fal nyugati szakasza, az északi szakasz kimobbantott darabjai és a déli oldalon, az árokban az említett két pillér, feltehetően a kapu hídpillérei. Ezek mögött egykor vaskos torony állhatott, amelyből csak a kő alapozás került elő. A torony alaprajza csak sejthető, azonban a bejárat felé, déli irányban kihegyesedő formája nyomán úgy tűnik, valószínűleg ötszög alaprajzú volt. A nyugati, egy emelet magasan megmaradt fal mögött a most említett toronytól kiinduló egytraktusos épületszárny került elő, amelyik három oldalról, nyugatról, északról és keletről vette körül a vár kisméretű belső udvarát. Ennek az épületszárnynak első szakasza szabálytalan alaprajzú: a toronytól nyugatra torz négyszög alakú helyiség, emögött pedig az átlagosan 3 méter vastag külső falban a vár emeleti árnyékszékei, illetve a földszinten azok lejtőaknájai voltak. Az árnyékszéket tartalmazó várfal belső oldalán vannak a már említett letört kőkonzolok. Az ezeken lévő, kőlapokkal megépített gyilokjáróról lehetett átjárni a déli, ötszögletű torony emeletéről az árnyékszékek mögött kezdődő lakószárny emeletére, amelyikről azonban létén túl jóformán semmit nem tudunk.

Az árnyékszékes fal belső szögletében, a feltárt toronyalaptól északnyugatra került elő a lakótorony alatti pincébe vezető lépcső pár foka, és élszedett, gótikus kőkeretének helyben lévő nagy része. A pincelépcső kiszámítható felérkezési pontjánál az udvar téglabunkolatából is sikerült megtalálnunk egy darabot. A kőkeretes bejárat mögött nagy, egykor dongaboltozattal fedett fedett pince tárult fel, amely azonban az északi szárny lerobbantott falcsontjai miatt ma már rekonstruálhatatlan. Éppúgy nem tudjuk meghatározni az északi és a keleti lakószárny pontos alaprajzát sem, bár ehhez esetleges további ásatás még hozhat újabb eredményt.

A most leírt romok állagmegóvására 1962. decemberében készítettünk terveket. A tervek szerinti munka 1963. júliusától október végéig tartott, azt az Országos Műemléki Felügyelőség sumegi építésvezetősége végezte.

Első lépésként aláfalaztuk a nagyobb falkiromlásokat és rögzítettük a megtalált maradványokat. A téglafalakra nagyméretű, régi téglából, a kőfalakra fagyálló kőből készültek új falakoronák, védőráfalazások, kisebb-nagyobb, értelmező jellegű kiegészítések. A falak repedéseit betonnal öntöttük ki. A két hídpillért téglával egészítettük ki majd a körülöttük lévő várárok oldalát rendeztük az itt lévő törmelékreteg letisztításával, hogy a két pillér kiemelkedjen a környező terepből. A mögöttük lévő

toronyalap kiegészítése, déli csúcsának és hátsó sarkainak kifalazása kővel történt. Téglafalazattal erősítettük meg a toronyalapozástól kezdődő várfalakat is.

Az egykori várudvar szintjét a megtalált téglaburkolat által meghatározott szintre süllyesztettük, ami kb. egy méteres törmelékréteg eltávolítását jelentette. Az udvart övező falakat felmagasítottuk és rendeztük a vár lerobbantott keleti oldalát, amelyet az itt talált orgonabokrok kiültetésével szegélyeztünk.

Az árnyékszéket tartalmazó, emeletes falcsonkot a nagyobb téglahiányok befalazásával, a repedések kiöntésével és a külső felületek letisztítás utáni hézagolásával rögzítettük. Az emeleten lévő árnyékszékek fülkét az eredeti boltozat egy kis, meglévő szakasza alapján újraboltoztuk, az ejtőaknák alsó részén lévő nagy, mesterséges kitörést pedig befalaztuk.

A pincébe vezető lépcsőnek csak alsó négy kőből faragott foka volt meg. Rekonstrukciós szerkesztésünkéből tűnt ki, hogy az udvar téglaszintjére 11. db. lépcső vezetett. A hiányzó két fokot bazalthuzalékos betonból öntöttük újra, amelynek felületét kötés után drótkéfével dolgoztunk meg. A lépcső kiegészítéséhez természetesen az azt tartó, kétoldali téglafalakat is újra kellett falaznunk.

A pinceajtó gótikus keretét nem egészítettük ki, hanem a felette ívelő téglaboltozatot falaztuk vissza. Ezáltal a szemlélő előtt összekapcsoltuk a lépcső két oldalán lévő faltesteket. A pince feletti téglaboltozat boltvillait az épségben feltárt falakon végig megtaláltuk. Ezeket egy-két téglasor ráfallazásával mutatuk be. Magát a boltozatot az ajtó mögötti másfél méteres szakaszon megépítettük egyrészt azért, hogy a pince két falát így összekötve érzékeltessük az egykori pinceteret, másrészt, hogy egy esetleges zivatar idején a kirándulók számára valami fedett helyet biztosítsunk a vár területén. A boltozat tetejére vízzáró betonréteg készült. Ugyanúgy a falak összefogása és a vár csekély romjának értelmesebbé tétele érdekében egészítettük ki a pince első ablakát, amelynek csak áthidalása hiányzott.

Az északnyugati és északi oldalom előkerült lerobbantott falszakasszal műszakilag nem tudunk mit tenni. Ezeket nem lehet megmenteni a végleges pusztulástól, legfeljebb időben lehet kitolni tönkremenetelüket. Éppen ezért letisztítás után hézagaikat tömítettük, repedéseiket kiöntöttük, majd a látogatók tanulságára összedőlt helyzetükben hagytuk őket.

Ezzel tulajdonképpen röviden ismertettük az állagmegóvást, amely éppúgy, mint az ásás, érthető módon nem tekinthető befejezetnek.

Fehérkő várának romjai az állagmegóvás után

A KÖZÉPKORI ÁLLAPOT REKONSTRUKCIÓJA

Somogy megye, de egyáltalában a Déldunántúl középkori várairól alig tudunk valamit. Kaposvár, Somogyvár, Bedegkér, Bonnya, Varjaskér, Marcali, Korokna, Kadarkút, Csurgó, Bélavár, Vizvár, Babócsa váraiból jóformán semmi sem maradt ránk, de még a török-kori várakból is csak csekély töredékeket ismerünk. Ezeket a kis somogyi várakat szinte nyom nélkül törölte el először százötven év török hódoltsága, majd az azt követő idők megváltozott igénye, amely — mint Kereki esetében is láttuk — ingyen építőanyagnak tekintette őket.

Hazai váraink kutatása, pár kivételtől eltekintve még ma is igencsak kezdeti állapotban van. A módszeres feltárásokkal járó kutatás csak az utóbbi húsz évben indult meg, ez az idő pedig kevés volt ahhoz, hogy a magyarországi várakról és középkori várépítészetünkről mindent tudjunk. Az országos jelentőségű nagy várakról bőséges ismeretekkel rendelkezünk, alaprajzaikat az elmúlt évtizedekben újból és újból leközölték. Visegrád, Buda, Diósgyőr, Sárospatak, Eger és a többiek önálló irodalommal rendelkeznek, a kereki várhoz hasonló kicsi, inkább erősségnek, mint várnak nevezhető építmények kutatása, tehát irodalma azonban ma még hiányos.

Ahhoz, hogy Fehérkő várának középkori képét teljes biztonsággal rajzolhassuk meg, elsősorban teljes igényű, minden részletre kiterjedő ásatásra lenne szükség. Ennek megtörténte után is azonban legfeljebb alaprajzát és egyes részleteit ismernénk, a lerombolt építményt csak hasonló, ugyancsak a XIV. században épített kis várak alapján rekonstruálhatnánk. Ezek pedig sajnos elpusztultak. Ha közülük valamelyikből mégis áll valami, az éppúgy megásatlan, mint a kereki Fehérkő. Ezért a kor általános építészetéhez tudunk csak segítségért fordulni.

A kereki vár jellegzetes képviselője XIV. században épült várainknak. Alaprajzi formájában, a szabálytalan, torz ellipszis alakban sokat őrzött meg az előző évszázad második felében épült korai váraink típusából (Diósgyőr, Abos /Obišovce, Szlovákia/, Vajdahunyad, stb.). Külső támpilléreivel azonban már gótikus jellegű ez az elliptikus alaprajz. Korai, XIII. századi váraink egy-egy kiemelkedő magaslatra épültek, azt vették körül fallal, innét a szabálytalan körforma vagy ellipszis. Ezen a falgyűrűn belül, vagy ennek valamelyik oldalán állott a vár középpontját alkotó lakótorony és a falhoz rendszerint fából ácsolt melléképületek csatlakoztak. (Sümege, Csobánc, a Veszprém melletti Essegvár, stb.). Kerekiben is megtaláltuk a torony alapozását, ez azonban már

nem nagyméretű lakótorony, hanem csak egy, a vár déli végén nyíló kapu fölé emelkedő belső torony. Ehhez a toronyhoz csatlakoztak az ellipszis alaprajzú külső falhoz támaszkodó lakószárnyak, amelyek a külső fallal egyidőben, már időtálló anyagból a várfalakhoz hasonlóan téglából épültek.

A vár teljes alaprajzát nem ismerjük, de a feltárt pár falból még egy érdekességet megfigyelhetünk: a lakószárnyak falai nem párhuzamosak a külső falakkal, nem követik azokat. Fehérkő várának lakóépületeit már közel derékszögű rendszerben, szinte szabályos alaprajzzal építették fel XIII—XIV. századi várainknak ez a szabályos alaprajzú belsővel való átépítése — vagy felépítése — azonban már a XIV. század végén, de főleg a XVI. században történik. Tudjuk, hogy a kereki várat a XVI. század elején átépítették, vagy legalábbis alakítottak rajta. Elképzelhető, hogy a lakóépületek szabályos alaprajza részben ennek az átalakító munkának eredménye. Ezt az is bizonyítja, hogy a kapu feletti belső torony és az épületrészek csatlakozása szerzetlen és esetleges. A feltárt pincelépcső alján álló gótikus keret is inkább késői formákról tanúskodik. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az a pár kőfaragvány, amely az ásatás során előkerült (ablakkeret és mérművek töredékei) XIV. századiak.

Amint látjuk tehát, a kereki vár beilleszthető a magyarországi várépítészeti fejlődésének nagy egészébe. A várépítészeti fejlődésének általános szokásai ugyanakkor segítenek abban, hogy Fehérkő váráról, annak középkori képeről minél tisztább képet alkothassunk.

A vár romjai ma egy emelet magasságban állanak. A nyugati falban lévő kettős árnyékszék-akna azonban arról tanúskodik, hogy eredetileg kétemeletes volt. A most látható romok és az ásatás alapján rekonstruálhatjuk alaprajzát — a korabeli, hasonló magyarországi várak analógiája alapján — közel ellipszis formára. Ez az alaprajz határozta meg a vár külső képét. Kétemelet magas, támpilléres falait csak délen szakította meg a feltárt két nagyméretű pillér felett álló kapu. Elképzelhető, hogy efelett önálló kaputorony emelkedett.

A külső homlokzatokon a támpillérek között egymás felett három sorban voltak nyílások. Alul a pince lörés alakú szellőzőit találjuk, az első emeleten azonban már nagyméretű, kőkeresztes osztású ablakoknak kellett lenniök., egyiknek belső, ülőfülkés részlete fennmaradt. A második emeleten is ilyen ablakok lehettek. A lakószárnyakat fedő magas tető valószínűleg falazott szuroköntős vagy fagerendákna épített gyilokjáróval nyíltott a külső homlokzatok felsikjai fölé. Ebből a viszonylag egységes épülettömeg-

ből emelkedett ki a szokatlan alaprajzú belső torony, amelyet az egész várat körülvevő, gyilokjárós tetőhöz hasonló tetősíkok fedhetett.

A várat a kettős külső árok között húzódó sáncon falsík övezte és lehetséges, hogy még egy ilyen falsík volt a második árkon kívül is. Mindkettőben kellett lenni kapunak, amelyeken át a kettős árok felett ívelő, ácsolt fahíd vezetett a várba.

A vár belső részeiről még ennél is kevesebbet mondhatunk. A pince kivételével nem ismerjük a lakószárnyak belső kialakítását, az egyes helyiségeket sem, de az ásatásból előkerült diszes kályhacsempékből rakott kályhák létéből arra következtethetünk, hogy a várban előkelő kiképzésű belső termek lehettek. A két emelet magas falakkal körülzárt, téglával burkolt kis udvar a korabeli olasz paloták hangulatát idézhette. Az udvari homlokzatok biztosan gazdagabban voltak mint a külsők, ide nagyobb ablakok nyíltak és az egyes szárnyakat az emeleteken nyitott, kőkonzolos függőfolyosók kötötték össze.

Így nézhetett ki a kereki vár fénykorában, a Marcaliak XV. századi birtoklása idején. Ez az épület volt a kerete annak az életnek, amelynek leleteit a két évig tartó ásatás gazdagon tárja elénk, és amelyek azt mutatják, hogy Fehérkő vára gazdagon kiképzett, magas művészi igényel megépített erősség volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

I.

KEREKI MÚLTJA

című fejezethez

- Balatonfüredi Napló* 3 (1863) 2. szám, 6.
- Banner János*: Die Péceler Kultur. (Bp. 1956), 34, Tef. IX, 8—9.
- Békefi Remig*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Bp. 1907), 99.
- Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. (Bp. 1896) 619.
- Erdélyi László*: A tihanyi apátság története I. (Bp. 1908), 399, 733.
- Fekete Lajos*: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. (Bp. 1940).
- Glaser Lajos*: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63—64. (1929—1930), 139—167, 257—285.
- Ila Bálint és Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona, (Bp. 1964) 344.
- Lukcsics József*: A veszprémi egyházmegye könyvészete. (Veszprém, 1909).
- Kocztur Éva*: Somogy megye régészeti leletkatasztere. Régészeti Füzetek Ser. II. 13. (Bp. 1964).
- Komáromy András*: Ormány Józsa levelei Csányi Ákoshoz és Nádasy Tamáshoz. Történelmi Tár 8 (1907), 130—160.
- Komáromy András*: Takaró Mihály tihanyi kapitány levelei Nádasy Tamáshoz. U. o. 388—411.
- Kogutowicz Károly*: Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képen I. (Szeged, 1930), 243.
- Kuzsinszky Bálint*: A Balaton környékének archaeológiája. (Bp. 1920).
- Makay Béla*: A Balaton a történelmi korban. (Bp. 1913), 132.
- Reiszig Ede*: A János-lovagok birtokviszonyai Magyarországon. Történelmi Tár 12. (1911) 368—400.
- Reiszig Ede*: Somogy vármegye községei. Magyarország városai és vármegyéi: Somogy megye. (Bp. é. n.), 93.
- Sági János*: Emberséges török okiratok keszthelyi vonatkozással. Keszthelyi Hírlap 1935 február 24. szám.
- Valics Antal és Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek II. (Bp. 1896).

II.

FEHÉRKŐ VÁRÁNAK TÖRTÉNETE
című fejezethez

- Baksoy Sándor*: Az Osztrák—Magyar Birodalom írásban és képben IV. (Bp. 1896), 316.
- Békefi Remig*, i. h., 271.
- Csaba József*: Somogy vármegye ismertetése. (Pest, 1857), 192.
- Csánki Dezső*: i. h., II. 567, 572, 684—685.
- Dornyay Darnay Béla* jelentése a kereki várrom kitisztításáról. 1959.
- Dornyay Béla és Vigyázó Ferenc*: Balatoni kalauz. (Bp. 1934).
- Iványi Béla, Péczely Piroska és Sági Károly*: Keszthely. (Balatonfüred, é. n.)
- Genthon István*: Magyarország műemlékei. (Bp. 1959). 155.
- Gerő László*: Magyarországi várépítészet. (Bp. 1955), 199.
- Hazai Ökmánytár* IV, 302, 303, 312.
- Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon. Budapest Régiségei 18. (1958) 211—278.
- Holl Imre*: Középkori cserépedények a budai várból. Budapest Régiségei 20. (1963) 335.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Bp. 1956).
- Ilóman Bálint és Szekfű Gyula*: Magyar történet III. (Bp. é. n.)
- Reiszig Ede*: Somogy vármegye története. Magyarország városai és vármegyéi. (Bp. é. n.), 377.
- Réthy László*: Corpus nummorum Hungariae II. (— CNH. II.)
- Országos Levéltár*, Dl., 5714, 8176, 8441, 8637, 12108, 12655, 17584, 18065, 20218, 20306.
- Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. Történelmi tár 8 (1907), 187.
- Zsigmondkori Oklevéltár* I, 1613, 4497; II/1, 833.

III.

ADATOK A VÁR ÉLETÉHEZ

című fejezethez

Bátorfi Lajos: Adatok Zalavármegye történetéhez (Nagykanizsa, 1878),
98—99.

Csapody István, Csapody Vera és Rott Ferenc: Erdei fák és cserjék.
(Bp. 1966) 199—200.

Kalmár János: A füleki (Filokovo) vár XV—XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek Ser. II, 4 (Bp. 1959).

Komáromy András: Ormányi Józsa levelei. I. h.

Komáromy András: Takaró Mihály tihanyi kapitány levelei I. h.

Natter-Nád Miksa: Újabb virágoskönyv. (Bp. 1964), 275—278.

Rapaius Raymond: Magyar kertek. (Bp. é. n.), 63.

Szerecz Imre: Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt.
(Keszthely, 1935), 48.

IV.

A KERÉKI VÁR ROMJAINAK ÁLLAGMEGŐVÁSA
című fejezethez

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.
II. Bp. 1896.

Borowsky: Magyarország városai és vármegyéi: Somogy megye. Bp. é. n.

Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.

Sz. Czeglédy Ilona: Előzetes jelentés a diósgyőri belsővár 1963. évi feltárásáról. A. É. 1964. 229—237.

D. Menclová: Középeurópai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. Műv. t. Ért. 1958., 81—103.

B. Polla: Stredoveky Hradok v Obisovciach Slovenská Archaeologia.
1964. XII. 2., 467—484.

Vatasianu: Istoria Artii feudale is Tarile Romine. Bucuresti, 1959., 12.

GESCHICHTE DER BURG FEHÉRKŐ

Unter den ältesten natürlichen Übergängen über den Balaton See bereitet die Fähre zwischen Tihany und Szántód die beste Übergangsmöglichkeit. Den hydrographischen und Höhenverhältnissen des Komitats Somogy nach konnte bereits in Urzeiten eine beinahe pfeilgrade in südlicher Richtung gegen den Balkan zu führende Strasse sich ausbilden. Neben dieser 7 km vom Balaton-See entfernt liegt die Gemeinde Kereki, welche in Urkunden das erstmalig im Jahre 1193 Erwähnung findet. Die Kirche der Gemeinde findet im Jahre 1333 zum erstenmal Erwähnung.

Die mittelalterliche Kirche von Kereki wurde Ende des XVI. Jahrhunderts mitsamt der Gemeinde vernichtet. Der Grundrissplan der Kirche ist nicht bekannt, die Gemeinde verdankt ihren Namen wahrscheinlich nach dem runden (ungarisch = Kerek) Schiffe der Kirche.

Die am S W-lichen Ende der Gemeinde Kereki, am steilen Hügelende des Waldes auffindbare Burgruine ist in der Fachliteratur unter dem Namen Fehérkő bekannt. Die genaue Zeit des Burgbaues ist aber nicht bekannt, in Urkunden findet sie zum erstenmal in 1336 Erwähnung. Wahrscheinlich wurde sie nur kurz vorher erbaut, denn im Laufe unserer durchgeführten Ausgrabungen ergab sich kein älteres, den Zeiten der Árpáden entstammendes Fundmaterial. Fehérkő war bis zum Jahre 1396 eine königliche Burg. Zu Beginn der Regierungszeit des Königs Zsigmond wurden in dieser Burg ebenso verzierte Öfen gebaut, wie in der Buda-er königlichen Burg. Dies beweisen die aufgefundenen Kachelbruchstücke, welche die gleiche Form aufweisen, wie die in der Buda-er Burg gefundenen.

Am 16. Aug. 1396 schenkte König Zsigmond dem Gospan des Komitats Temes: Marczali Miklós die Burg Fehérkő mit allem Zubehör. Die Schenkungsurkunde erwähnt als Zubehör bloß Kőröshegy, grund dessen konnte der Name der Burg identifiziert werden.

Zu Weihnachten des Jahres 1402 verschworen sich die mit der Regierung Zsigmonds unzufriedenen Magnaten gegen den König, unter ihnen auch die Familie Marczali. Im Laufe der Ereignisse belagerten die Anhänger des Königs die Burg Fehérkő. Dies konnte vor Oktober 1403 geschehen, denn am 8. Okt. schloss Zsigmond Frieden mit den Aufständischen. Nach dem Friedensschluss wurde die Burg ausgebessert. Es wurden auch solche neue Öfen eingestellt, welche nach 1408 in der königlichen Werkstätte hergestellt wurden. Die Burg und das zugehörige Gebiet gelangte zufolge Erbschaft in Besitz der Familie Báthory.

Einer Urkunde nach aus dem Jahre 1494 musste die Burg eine neuere Belagerung ausstehen. Diese Belagerung kann mit der nach dem Tode des Königs Mátyás erfolgten Ereignissen, mit dem transdanubischen Feldzug des Königs Miksa im Jahre 1491 zusammenhängen.

Das Fundmaterial unserer Forschung beweist, dass nach der im Jahre 1491 erfolgten Belagerung die Burg schon unbewohnt war. Gegen Mitte des XVI. Jahrhunderts, als die Türken die Somogyer Gebiete besetzten, wurden die schon im Verfall begriffenen Ruinen der alten Burg in die Luft gesprengt, damit sich die Türken darin nicht einrichten kön-

nen. Die Spuren der erfolgten Sprengung sind auch noch heute in den nördlichen Kellerteilen der Burg gut nachweisbar.

Die im Gebiete der Burg auffindbaren Fliederbüsche können als mittelalterliche Pflanzenverwilderung gehalten werden. Diese Fliederwilderung ist ein wertvoller kulturhistorisches Denkmal, denn es beweist gegenüber den bisherigen Auffassungen, dass diese Pflanze durch Vermittelung über den Balkan schon vor der Türkenherrschaft in unser Vaterland gelangte. In 1961 und 1962 führten wir im Gebiet der Burg kleinere Ausgrabungen aus. Parallel damit führte die Landeskommission für Kunstdenkmalschutz nach den Plänen des Bauoberingenieurs Koppány Tódor die notwendigen Instandhaltungsarbeiten aus.

Felelős kiadó: Takáts Gyula

67. 4., 1752 Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat, Kaposvár
Készült 1500 példányban.

